

חוות דעת חברתית אנתרופולוגית בבג"ץ 3066/20, בג"ץ 3067/20, בג"ץ 3068/20, בג"ץ
3070/20, בג"ץ 3071/20, בג"ץ 5133/20 ובג"ץ 5816/20

מגיש: ד"ר ראמז עיד, מרצה בתחום האנתרופולוגיה החברתית והמשפט באוניברסיטה הפתוחה,
רעננה, ישראל.

אני החתום מטה, ד"ר ראמז עיד, נתבקשתי על ידי עוה"ד תהילה מאיר לחוות דעתי המקצועית בשאלת
המבנה החברתי-כלכלי והחקלאי בחברה הפלסטינית הערבית בגדה המערבית בתיק בג"ץ 3066/20,
בג"ץ 3067/20, בג"ץ 3068/20, בג"ץ 3070/20, בג"ץ 3071/20, בג"ץ 5133/20 ובג"ץ 5816/20.

אני נותן חוות דעתי זו במקום עדות בבית המשפט ואני מצהיר בזאת כי ידוע לי היטב, שלעניין הוראות
החוק הפלילי בדבר עדות שקר בשבועה בבית המשפט, דין חוות דעתי זו כשהיא חתומה על ידי כדן
עדות בשבועה שנתתי בבית המשפט.

פרטי השכלתי ונסיוני המקצועי:

מומחה בתחום האנתרופולוגיה הסביבתית-כלכלית ויחסי אדם-סביבה-מדינה בחברה הפלסטינית
הערבית.

2015 - תואר שלישי באנתרופולוגיה חברתית (בהצטיינות), המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה,
אוניברסיטת ברן, שווייץ.

2004 - תואר שני באנתרופולוגיה חברתית, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת
טקסס, ארלנגטון, ארצות הברית.

2000 - תואר ראשון במשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

2018-2021 מרצה בתחום האנתרופולוגיה והמשפט באוניברסיטה הפתוחה, רעננה, ישראל.

2018-2019- מרצה בחוג ללימודי ארץ ישראל, מכללה אקדמית כנרת.

2014 – 2019 מרצה- המכללה האקדמית סכנין.

להלן רשימה חלקית של מאמרים ומחקרים שלי בתחום הרלוונטי לחוות הדעת:

1. Haller, T., **Eid, R.**, Gambon, H. and Lätsch, A. 2020. Empowerment Identities as a Basis of Creativity in Conservation? Constitutional Conditions for Bottom-Up Institution Building for the Management of the Commons (submitted)
2. Eid, R. (2018). Burning forests, rising power: Towards a Constitutionality process in Mount Carmel Biosphere Reserve. *Human Ecology*, 46. pp 41–50.
3. Eid, R. (2016). Constitutionality in Mallorca: The case against environmental corruption. *The Commons Digest*: 20. pp. 18-24.
4. עיד, ר' (2019). השמעת קולות מוחלשים: על אלינור אוסטרום והעלאת קרנו של המחקר הסביבתי המשווה בעידן הניאו-ליברלי. *מגמות. כתב עת במדעי החברה* 54(1), 209-230.
5. עיד, ר' (2017). היררכיה של חובות: הטבע ככלי לעיצוב יחסם של תושבי הכפרים הדרוזיים בכרמל למדינה. *סוציולוגיה ישראלית*, יח (2), 29-48.
6. עיד, ר' (2016). "אלמשאע" הפלסטיני כנחלת-כלל דמוקרטית: שיעורים ממסורת נשכחת. *ג'אדאל*: 29, 16-24. (בערבית).

להלן רשימה חלקית של כנסים אקדמיים בהם הצגתי את מחקרי בתחום הרלוונטי לחוות

הדעת:

- 2020 המשאע כמוסד חברתי בר קיימא: הקונטקסט הגלוקלי. כנס דן דויד לחקר חקלאים - אוניברסיטת ת"א .
- 2019 "המשאע" בכפרים הערבים: נחלת כלל כהשראה לקיימות מודרנית. הכנס השנתי ה-21 למחקרים חדשים של הגליל וסביבתו, המכללה האקדמית תל-חי.
- 2017 לגלות את סוד הקיימות: על חשיבותם של מחקרים סביבתיים מרובי-אתרים בעידן הניאו-ליברלי. הכנס השנתי ה-45 של האגודה האנתרופולוגית הישראלית-כפר קאסם. מאי 2017.
- 2016 טבע ואדם: נרטיבים "מדעיים" מתחרים באזור הכרמל. הכנס השנתי ה-44 של האגודה האנתרופולוגית הישראלית – מכללה אקדמית כנרת. יוני 2016.
- 2016 **Constitutionality in Mallorca: the case against environmental corruption.** 'Commons in a 'glocal' world: global connections and local responses' - IASC European Regional Conference, University of Bern, Switzerland – May 2016.
- 2015 **Global Capitalism and the Challenge of Well-Being in the World.** Annual Conference of the Swiss Ethnological Society, Institute of Social Anthropology, University of Bern, Switzerland- November 2015.

חוות הדעת:

חוות דעת זו תתמקד במבנה החברתי-כלכלי חקלאי של החברה הפלסטינית הערבית באופן כללי, ובגדה המערבית באופן ספציפי, והיא תציג את מאפייניו החברתיים לאורך ההיסטוריה המודרנית ועד היום. חוות הדעת מבוססת על שורה ארוכה של מחקרים מתחום הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה של החברה הערבית הפלסטינית, והיא תציג בפני כבוד בית המשפט ניתוח מסכם בכל הקשור ליחסי החקלאים הפלסטינים לאדמותיהם, ואת מנהגי החברה הפלסטינית לעבודה משותפת באדמות חקלאיות משפחתיות.

המבנה החברתי-כלכלי של החברה הפלסטינית המסורתית התבסס, ועודנו מתבסס, על עבודה משותפת בעיבוד ובניהול האדמות החקלאיות ושטחים ומרחבים ציבוריים של הכפר. מבנה זה של שותפות קהילתית ומשפחתית היה תמיד בסיס חברתי חשוב ביותר שארגן את מארג היחסים החברתיים בתוך החברה הפלסטינית. את ההתגלמות הברורה ביותר של שותפות עמוקה ויסודית זו אפשר לראות במוסד "המושע/אל-משאע", אותו מנהג חברתי עתיק יומין שעל פי "חוקיו" בני המשפחה ו/או הקהילה חייבים לעזור אחד לשני בעבודות החקלאיות. להלן סקירה מדעית מתומצתת של המחקרים שתיעדו ותיארו את מוסד המשאע הפלסטיני ואת חשיבותו ומרכזיותו במהלך המאה הקודמת והנוכחית, וכפועל יוצא גם תיאור של חשיבות ויתרונות הבעלות המשותפת בתוך החברה הפלסטינית.

המשאע הינו המונח שמשמש בושבים הערבים בארץ ובאזורים רבים בלבנט לתיאור מספר משמעויות של עבודה משותפת, ואשר כולן נוגעות לזכויות המשותפות של בני קבוצת אנשים על פני שטח או שטח ספציפיים. קבוצה זו כללה בדרך כלל את בני המשפחה, תושבי הכפר או את תושבי האזור. בעיקר, מוסד המשאע כלל ניהול של אדמות חקלאיות שבבעלות תושבי הכפר או העיר, אך גם השטחים הגדולים לרעיית בעלי חיים, או הביצות והיערות

המקיפים את היישוב, ושהיו בניהול ובעלות משותפת. מוסד ומנהג חברתי זה מתועד בספרות המחקרית כמוסד שהתקיים לאורך מאות השנים האחרונות בקרב החברה הערבית-פלסטינית. אחת המשמעויות הנפוצות ביותר של המשאע נקשרה לתהליך חלוקת חלקים שווים של אדמה משותפת לשימוש חברי הקבוצה (משפחה/חמולה/כפר/עיר) באמצעות תהליך מוסכם ומבוסס, עם תוצאות המשתנות בזמן. על פיו, נהוג שחברי הקבוצה מסכימים על חלוקת המקרקעין בין חברי הקבוצה, ולאחר פרק זמן (בדרך כלל לאחר שנה-שנתיים), החלוקה הראשונה מבוטלת והם עורכים חלוקה חדשה. על ידי כך, כל חבר משיג את הזכות להשתמש בחלק מהקרקע המשותפת, ולא את הזכות לבעלות אישית או לשימוש ארוך טווח בחלק זה או אחר. בריז'ית שבלר, החוקרת הידועה של מוסד זה, טוענת שמבנה חברתי זה מעודד את קיומו ומבוסס על עקרונות חברתיים וערכים ספציפיים, כמו עזרה הדדית, שותפות בנכסים, צמצום הבעלות הפרטית לטובת נחלת הכלל¹.

ובכן, אלמשאע הוא מוסד חברתי שדומה למוסדות אחרים של שיתוף משפחתי וקהילתי בניהול אדמות חקלאיות (The Commons), והוא תועד במספר רב של מקומות שונים בעולם.

תחום המחקר האנתרופולוגי של מוסדות נחלת הכלל הדומות למשאע הוא תחום שמתעד ומנתח את המבנה החברתי המתקיים בסביבה חברתית זו, המתבססת על שיתוף פעולה מהותי ומתמשך לאורך השנים בין בני המשפחה האחת או הקהילה. תחום זה הפיק מאות מחקרים בקרב חברות מסורתיות שונות, והוכיח את עקרונותיו המארגנים את יחסי בני אותם חברות. כאילוסטרציה לעליית החשיבות המחקרית בתחום זה, פרס נובל בכלכלה לשנת 2009 הוענק לחוקרת הבינלאומית אלינור אוסטרומ, וזאת כהוקרה על פועלה ומחקריה פורצי הדרך, בהם היא התמקדה במוסדות לניהול האדמות החקלאיות המשותפות מסביב לעולם, והראתה

---

¹ Schaebler, B. 2001. Practicing Musha: Common lands and the common good in southern Syria under the Ottomans and the French. In Roger Owen (ed.) *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*. Massachusetts: Harvard: Harvard Center for the Middle Eastern Studies. Pp. 241-311.

את היתרונות שלהם וכח העמידה שלהם מול כוחות חיצוניים אלימים². בספריה ומאמריה הרבים, היא הוכיחה גם שניהול משותף של רכוש או מקרקעין למיניהם מאפשר המשכיות של מסורות משותפות, מנהגים שונים, וחיי משפחה וקהילה בריאים יותר³. כדוגמה, מספר מדינות דמוקרטיות בעולם הכירו בחשיבות המבנה החברתי השיתופי ובמיוחד במרחב הכפרי החקלאי, והן מאפשרות את המשך הניהול והבעלות המשותפת במרחבים אלה, ללא אילוץ התושבים להתחלק באדמה זו בהסדר של בעלות פרטית אינדיבידואלית. הדוגמה הבולטת ביותר היא מדינת שווייץ, שבה חלק ניכר מאדמות הכפרים מנוהלת בתוך ה-commune, והיא מתבססת, כמו במנהג המשאע, על מסורת ארוכת שנים של עקרונות חברתיים של שיתוף קהילתי⁴. גם יפן, ארצות הברית וקנדה מכירות בזכויות קולקטיביות של תושביהם.

המבנה החברתי השיתופי בחברה הערבית-פלסטינית והאתגרים החיצוניים לו:

כל אדם שהזדמן לו לחיות בקרב קהילה פלסטינית בגדה המערבית יודע שרוב העבודות החקלאיות מתבצעות בצורה משותפת ותוך עזרה הדדית. עבודת האדמה היא עבודה מפרכת, מתמשכת, וקשה ביותר, במיוחד אם האדם מן היישוב נאלץ לבצעה בכוחות עצמו. למשל, עבודת אחזקת וקטיף מטעי הזיתים היא ארוע חברתי ברור: בני המשפחה באים ביחד כדי לטפל בעצים בכל עונות השנה. מחויבות זו באה לידי ביטוי בהקצאת ימים שלמים לקטיף, בהם מקומות עבודה שונים מאפשרים לעובדיהם להיעדר מעבודתם הקבועה וללכת לעזור למשפחה. אפילו משרד החינוך הישראלי מכיר בקולקטיביות של העבודה החקלאית, ומאפשר

---

² Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge university press.

³ עיד, ראמז (2019). השמעת קולות מוחלשים: על אלינור אוסטרם והעלאת קרנו של המחקר הסביבתי המשווה בעידן הניאו-ליברלי. מגמות: כתב עת במדעי החברה 54(1), 209-230.

⁴ Netting, R. M., & Netting, R. M. 1981. *Balancing on an Alp: ecological change and continuity in a Swiss mountain community*. CUP Archive.

Franzen, A., Mader, S., & Bahr, S. 2019. Governing the Commons: Why Self-Administered Farm Outlets Flourish in Switzerland. *International Journal of the Commons*, 13(2), 1079–1091.

Haller, T. et al 2021. *Balancing the Commons in Switzerland: Institutional Transformations and Sustainable Innovations*. Routledge.

חופשה מרוכזת לתלמידי בתי הספר בחברה הערבית (למשך כשבוע ימים בחודש נובמבר בכל שנה) בכדי להצטרף אל הוריהם ומשפחותיהם המורחבות לקטוף את מטעיהם המשותפים.

ובכן, אנתרופולוגים מבצעים את עבודת השדה המחקרית שלהם באמצעות חיים ממושכים בתוך הקהילה, תוך השתתפות בחיי היומיום שלהם, ותוך תיעוד מדויק של מנהגיהם ומוסדות החברה המקומיים שלהם. חוקרים אלה, שכותב שורות הוא אחד מהם, הוכיחו מעבר לכל ספק סביר כי החקלאים בני החברה הפלסטינית מנהלים את אדמותיהם בצורה שיתופית, והם לא שמחים, בלשון המעטה, להתפזר לחקלאים יחידים, מה שמביא לנדירות יחסית של חלוקת אדמות המשפחה בתוך ספרי הטאבו. בכדי להבין את השורשים החברתיים-היסטוריים של תופעה זו, אני אזכיר מספר דעות של חוקרי מומחים ומובילים בתחום.

החוקר פיירסטון מראה במאמרו כי המשאע הוא ההתגלמות של עקרונות השוויון בתוך המשפחה האחת, או הכפר, והוא מונע השתלטות של חברים דומיננטיים או מבוססים כלכלית על כל הרכוש של הקבוצה⁵. הוא קורא לעקרונות אלה במונח: Land-Equalizing. החוקר בנטון מאמין כי גורם מרכזי חשוב נוסף לארגון המרחב הציבורי על פי עקרונות שיתופיים היא תרומתו לתהליך בניית וחיזוק האמון בקרב בני המשפחה והחברה. בנוסף עבודה שיתופית חקלאית תורמת לשיפור תוצרת האדמות הללו⁶.

מספר מחקרים חברתיים-משפטיים גם מראים כי המשאע הוכר, בהתבסס על המנהג הקיים, כקטגוריה משפטית המתארת סוג של בעלות במקרקעין משותפת, בתוך הרפורמה העות'מאנית כבר באמצע המאה ה-19 (חוקי התאנת'ימאת). זו היתה הכרה משפטית מלאה במנהג ארוך שנים זה. דהיינו, המנהג השיתופי קדם לרפורמות, והאימפריה

---

⁵ Firestone, Y. 1990. The Land-Equalizing Musha' Village: A Reassessment, in Gilbar, Gad G. (ed.), *Ottoman Palestine, 1800–1914: Studies in Economic and Social History*. Leiden: E.J. Brill. pp. 91–129.

⁶ Bunton, M. 2000. "Demarcating the British colonial state: land settlement in the Palestine Jiftlik villages of Sajad and Qazaza." In Owen, R. et.al (ed.) *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*. Massachusetts: Harvard Center for the Middle Eastern Studies

העות'מנית נאלצה להכיר בקיומו אל תוך מערכת המשפט שלה⁷. ובכן, עקרונות השיתוף

בעבודה החקלאית המשיכו להתקיים בתוך החברה הפלסטינית, אך בזמן הכיבוש הבריטי בארץ הקודש (המנדט) הופעלו לחצים על הממשל לבטל את ההכרה המשפטית במשאע⁸. וכאן יש להזכיר את דעתו של החוקר עמוס נדן מאוניברסיטת תל אביב. לטענתו, המשאע ומנהגי העבודה המשותפת הם "מוסדות כלכליים יעילים ודינמיים". וכמו בכל מקום אחר בעולם, פקידי המנדט הבריטי לא הבינו את חשיבות שימור מנהגי השותפות בעבודה החקלאית המקומית (במילותיו של נדן: COLONIAL MISUNDERSTANDING OF AN EFFICIENT PEASANT INSTITUTION)⁹.

למרות הלחצים הקולוניאליסטיים הבריטיים, מנהגי הניהול המשותף של העבודה החקלאית המשיכו אז, וממשיכים להתקיים עד היום כאמור. כאן אני מזכיר את ספרם של זאב אברמוביץ וישראל גלפט, "המשק הערבי בארץ ישראל ובארצות המזרח התיכון" משנת 1944, בו הם טוענים כי המשק הפלסטיני בארץ הינו משק אגררי, וכי מעל 60% מהעובדים עוסקים בחקלאות, והיא מתאפיינת במבנה שיתופי (עמודים 9-10). ספר חשוב זה עוסק ברובו בעקרונות הבעלות והניהול של הקרקעות בחברה הפלסטינית שרווחו לאורך ההיסטוריה, והוא מכיל מידע ותובנות שלימים יהיו לנכסי צאן ברזל מחקריים. המחברים קובעים כי המשק החקלאי הפלסטיני מיועד בעיקר לתצרוכת עצמית של היצרן, ללא מטרות שיווקיות מסחריות. הם מראים כי המשאע הוא דגם הניהול המשותף הרווח בכפרים אלה. גם רפאל פטאי,

---

⁷ ראה למשל את הספר הבא:

Inalcik, Halil, and Donald Quataert. 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Quataert.

⁸ Bunton, M. 2007. *Colonial Land Policies in Palestine*. NY: Oxford University Press.

⁹ Nadan, A. 2003. Colonial Misunderstanding of an Efficient Peasant Institution: Land Settlement and Mushā' Tenure in Mandate Palestine, 1921-47. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 46, No. 3, pp. 320-354.

Nadan, A. 2006 *The Palestinian peasant economy under the Mandate: A story of colonial bungling*. Vol. 37. Harvard CMES.

האנתרופולוג היהודי-ציוני הראשון, כתב על המשאע ומנהגי הניהול (המבוססים על שיתוף פעולה "Co-operation") של האדמות החקלאיות בקרב העם הפלסטיני באותה תקופה¹⁰.

בעשורים האחרונים חוקרים פלסטינים וישראלים המשיכו לתעד את עקרונות השיתוף והעזרה ההדדית בעבודה החקלאית בחברה הפלסטינית. סקוט עטראן, מאוניברסיטת Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales בפאריס, חקר את המנהגים השיתופיים והגיע למסקנות שמסבירות את פשר המשך קיום מנהגים אלה. לדעתו, עבודה שיתופית זו מביאה בתוכה מספר יתרונות רבים מבחינת הכפריים. גם פרופ' דני רבינוביץ', האנתרופולוג הסביבתי הבולט ביותר כיום בישראל, תומך במסקנותיו של עטראן, וטוען בספרו "**אנתרופולוגיה והפלסטינים**" (עמוד 69) כי מבנה חברתי שיתופי זה "מאפשר למשל חלוקת סיכון מחושבת בין תושבי הכפר. בחברה המתקיימת באזור עם אקלים עתיר סיכון מבצורת ומחלות, בלי שלטון מרכזי המספק ביטחון לתושבים, וללא שווקים משתלמים לעודפים, יש לחלוקת נטל הסיכון חשיבות לא מועטה, אולי אף רבה יותר, ממקסימיזציה של רווח פוטנציאלי של היחיד."

האנתרופולוגיות ניסרין מזאווי ופרופ' עמליה סער מאוניברסיטת חיפה מראות במאמן לאחרונה כי קולקטיביות זו מאפיינת גם את העבודה בחלקות החקלאיות שבערים הפלסטיניות כמו נצרת. אחד המרחבים שבו זה בא לידי ביטוי הם ה"חואקיר", אותם חלקות חקלאיות משפחתיות הקרובות לגרעין הכפר. הן מתארות את המסורת השיתופית-משפחתית כדלקמן:

*The Hawakir are integral to households of all economic backgrounds. They serve as a space for work and socializing, constituted a center of collective (extended family) life, and provided a wide diversity of crops.*¹¹

גם החוקר שוקרי עראף, בן הכפר מעיליא שבגליל, טוען בספרו "**הכפר הערבי: מבנה ושימוש באדמה**" (משנת 1995) כי כל המשק החקלאי של הכפר הפלסטיני מבוסס על המבנה

¹⁰ Patai, R. 1949. Musha'a Tenure and Co-operation in Palestine. *American Anthropologist*, Vol 51:436-445.

¹¹ Mazzawi, N., and Sa'ar, A. 2018. "The ḥawākīr of nazareth: The history and contemporary face of a cultural ecological institution." *International Journal of Middle East Studies* 50, no. 3 (2018): 537-556.

המשפחתי כיחידה הבסיסית והמורחבת לביצוע עבודות החקלאות. כל חלוקה משפטית שכופה את תנאיה על החקלאים פגעה בעבודה החקלאית, ובכללה המשפחתית המשותפת¹². גם מאמרם לאחרונה של האנתרופולגים חמאד ומישורי מאוניברסיטת תל אביב מוכיח את חשיבות העקרונות הקואפרטיבים בקרב החברה הפלסטינית. מקרה הבוחן שהם מציגים הוא כפר צור באהר, ולאחר מחקר חברתי ממושך הם טוענים כי "קיימים מרכיבים של קיימות סביבתית-חברתית בכפר, ושניתן ללמוד מהם על מנת לגבש עקרונות קיימות עבור ההווה וליישם. חיבור למסורות אלה יאפשר גם ליצור בכפר גישה מקומית של חינוך סביבתי ושל קיימות.¹³

ובכן, במחקר ממושך שערכתי לאחרונה בקרב חקלאים פלסטינים אזרחי מדינת ישראל בבקעת בית נטופה שבגליל התחתון (במסגרת מלגת פוסט דוקטורט של משרד המדע הישראלי)¹⁴, התברר כי העבודה החקלאית מתאפיינת עד היום בשיתופיות מרובה, מה שמשמר את חקלאות הבעל המסורתית בבקעה יפה זו. הצגתי את התובנות האלה בשנים האחרונות במספר כנסים אקדמיים בישראל¹⁵. שם אני מראה כי מסורת שיתופית זו בניהול ובבעלות של האדמות החקלאיות מאפשרת שימור אותה אדמה, ומונעת את חלוקתה לחלקות יותר קטנות, מה שהיה מפחית באופן משמעותי מהכדאיות שלה, ופוגע בערכי הכלכלה המקומית והקיימות החקלאית.

מחקרי מראה, כהמשך לכל המחקרים החברתיים האחרים שהוזכרו לעיל, כי כפיית חלוקה משפטית (בדמות רישום בעלויות חלקיות ויותר קטנות בטאבו) מביאה לפגיעה בארגון

---

¹² Shukri _A, 1995. *al-Qariya al-Arabiyya: Mabna wa-Isti_malat Arad*. Jerusalem: Arab Studies Society.

¹³ חמאד ומישורי 2017. נחלת הכלל וידע אקולוגי מסורתי בכפר צור באהר: קיימות אקולוגית חברתית בעבר כהשראה לעתיד. מחקרי הנגב, ים המלח והערבה. 9(2). 69– 85

¹⁴ Eid, Ramez. 2018-2020. Post-Doctoral Fellowship, The Zvi Ynay Post-Doctoral Scholarship, Ministry of Science and Technology, Israel.

¹⁵ למשל: "המשאע" בכפרים הערבים: נחלת כלל כהשראה לקיימות מודרנית. הכנס השנתי ה-21 למחקרים חדשים של הגליל וסביבתו, המכללה האקדמית תל-חי.

החברתי המשפחתי שמאפשר שיתוף פעולה קבוצתי יעיל. גם מחקריו של עמוס נדן

מאוניברסיטת תל אביב תומכים בטענה זו¹⁶.

המנהג שלפיו הפרטים שירשו את האדמות החקלאיות בגדה המערבית אינם פועלים לרישום שמותיהם בנפרד בטאבו, אלא משאירים את הרישום של הבעלות על שם המוריש, נותן ביטוי לתפיסה הקולקטיבית של הבעלות על האדמות, המקובלת בתרבות הפלסטינית המסורתית. למנהג זה שורשים עמוקים בתרבות המקומית ובעולם הערכים שלה, והוא משקף ומחזק את קשרי המשפחה של בני המקום. קשרים אלו מבוססים, באופן מסורתי, על שיתוף ועזרה הדדית ביחס לאדמות החקלאיות, ולא על תפיסה אינדיווידואליסטית ותחרותית של קניין פרטי. על כן, רישום שמותיהם של היורשים בטאבו, במקום המוריש, שהוריש את הקרקע לכולם, אינו מקובל בקהילה זו, ואינו תואם את התפיסות הרווחות בחברה הפלסטינית החקלאית.

שוב יש להדגיש כי המדיניות המנחה את מיטב המדינות הדמוקרטיות בעולם כיום מכירה במנהגים והכללים השיתופיים של התושבים המקומיים (כמו בשווייץ, ארצות הברית, קנדה, יפן), כפי שתועד על ידי זוכת פרס נובל אלינור אוסטרומ, ואנתרופולוגים וסוציולוגים אחרים¹⁷. האנתרופולוג סקוט עטראן מראה כי מובן "הבעלות של האדמה" בחברה הפלסטינית שונה במהותו ממובן הבעלות הפרטית שאומצה על ידי הטורקים והאנגלים. הבעלות המשותפת היא חלק ממרחב המחיה של המשפחה הפלסטינית, כיחידה כלכלית עצמאית, והיא משרתת הן את היעילות בעבודה החקלאית הקולקטיבית והן את הקשרים הפנים-משפחתיים. החלת חובה לחלוקת האדמה על פי עקרונות הבעלות הפרטית פוגעת פגיעה קשה במשפחות אלה, ומייצרת מבנה אינדיבידואלי לא יעיל. החיוב ברישום בטאבו מהווה צעד אלים ובלתי מוצדק, המתערב במסורת השיתופית בחברה הפלסטינית, והכל בניגוד כאמור לעקרונות הדמוקרטיים בעולם, ותוך פגיעה בזכויות החברתיות והפרה של עקרונות המשפט הבינלאומי¹⁸. הקהילה

---

¹⁶ Nadan, A. 2018. "Revisiting the anti-mushā' reforms in the levant: origins, scale and outcomes." *British Journal of Middle Eastern Studies*.

¹⁷ Bollier, D. & Graeber, D. 2016. *Re-imagining Value- Insights from the Care Economy, Commons, Cyberspace and Nature*. Heinrich Boll Stiftung.

¹⁸ כפי שהם באים לביטוי למשל ב:

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (2007)

הבינלאומית ממשיכה לעודד את השימור וההגנה על מנהגים קואופרטיביים, כמנגנון למאבק בכלכלה ההרסנית ושינויי האקלים. מדינות העולם הכריזו (באמצעות ארגון האו"ם) על שנת 2012 כשנת המבנים הקואופרטיביים (בדמות עקרונות המשאע)¹⁹.

לסיכום, חוקרים רבים מתחומי מדעי החברה והמשפט בישראל וברחבי העולם, כולל הח"מ, תומכים בקריאה להכרה משפטית באסטרטגיות קולקטיביות לניהול האדמות החקלאיות בחברות מסורתיות, כולל החברה הפלסטינית, בין היתר כי הן יכולות לתרום להגנה על האנושות מפני התחממות כדור הארץ ולמנוע למשל שריפות קטלניות²⁰. אחד הספרים הבולטים בתחום בשנים האחרונות קורא להגן על המסורת של הניהול החקלאי המשותף ולא לפרק אותו, כי היא אחת מזכויות האדם החשובות (הבחירה להיות חבר בבעלות משותפת עם אנשים אחרים), ובתוכה טמון העקרון החשוב שבני האדם משתפים פעולה למען טובתם כקולקטיב. עקרון זה הוא אחד מבסיסי המחשבה שבמדע הקיימות האקולוגית²¹.

על כן, ולאור כל מה שהובא בפני כבוד בית המשפט לעיל, **חוות דעת זו ממליצה לא לחייב את בעלי האדמות המשותפות הפלסטינים לרשום את זכויותיהם בטאבו כתנאי לעיבוד אדמותיהם.**

בכבוד רב

ד"ר ראמז עיד

האוניברסיטה הפתוחה

¹⁹ <https://social.un.org/coopsyear/>

²⁰ למשל :

Kashwan, P. 2017. *Democracy in the woods: Environmental conservation and social justice in India, Tanzania, and Mexico*. Oxford University Press.

²¹ Weston, B., & Bollier, D. 2013. *Green governance: Ecological survival, human rights, and the law of the commons*. Cambridge University Press.